

SZATHMÁRY LÁSZLÓ (1880–1944): INDIGÓ-HONOSÍTÁSI KÍSÉRLETEK HAZÁNKBAN, A 18. SZÁZAD VÉGÉN¹

A szöveget és annak digitalizálását ellenőrizte: Gazda István

Az indigó a vitorlás-szirmúak cserjéje, félcserjéje vagy füve, a tropikus vidékeken mintegy kétszáz faja ismert. Az 'Indigofera tinctoria' egy festőnövény, amely kb. 1,5 m magas, ágas félcserje, virága apró, rózsaszín vagy fehér. Kínában, Kelet-Indiában, Amerikában, Olaszországban termesztették és néhány helyen még termesztik is, leveléből különlegesen szép festék nyerhető. Magyarországon Katona Dienes segítségével Sarlay János próbálta meghonosítani.

Az indigó jövevényyszó, amelynek egyik legrégebb magyar emlékét, a 16. század közepéről származó Lugossy-kódex őrzi, ahol így olvasható: „andigó”.² Az indigó elromlott andigóvá. Mivel a Lugossy-kódex szerzője az indigót tinta készítésére használta, s úgy beszélt róla, mint közönséges festékről, ismerete nálunk nagyon régi lehetett. Hogy korábbi adatunk nincs róla, annak okát nyelvelméleink csekély számában kereshetjük.

Az indigó azonban 'indi' alakban is fellelhető nyelvünkben. Szentmártoni Bodó János 1690-ben megjelent munkájában például így fordul elő.³ De ebben a formában található Babos kéziratában is, amely 1777-ben íródott, s jelenleg a Nemzeti Könyvtár kéziratárában van.⁴ Megemlíthetem még azt, hogy Pápai-Páriz Ferenc szótárában amely 1708-ban jelent meg Lőcsén, ez áll: „Indi, Indego, Kék festék”.⁵ Az 'indi' szó tehát az indigó magyarosított alakja lenne.

A kékre festett kelme mindig népszerű volt hazánkban. A népszerűsége joggal rászolgált, mert kevés szerves festék van, amely szebb és tartósabb színt adna, mint az indigó. Ezzel a festéssel a kék minden árnyalatára festhetünk, amellet gyapjúkelmén éppen olyan tartós, mint len- vagy kenderszöveten. A napon alig fakul, a mosás nem árt neki, a szappanozást jól bírja, az izzadság sem változtatja meg színét. Érthető tehát népszerűsége. Mivel a kékre festett kelme mindenhol keresett cikk volt, sok kékfestő gyűlt össze a városokban. Ahol mesterek nagyobb számmal éltek, ott céhekbe tömörültek, hogy érdeküket

¹ Forrás: Indigó honosítási kísérletek hazánkban, a XVIII-ik század végén. = Természettudományi Közöny, 1937. pp. 71–77.

² Századok, 1877. p. 228.

³ Szentmártoni Bodó János: Az tisztos és nemes Kalmaroknak Avagy Arus Embereknek illendoe ditsireti. Lőcse, 1690. p. 9.

⁴ OSzK Kézirattár. Fol. Hung. 1361.

⁵ Magyar nyelvtörténeti szótár. Szerk.: Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. 1. köt. Bp., 1890. 1580. has.

megvédjék. Ezek a kékfestők nagy mennyiségű indigót hoztak be, bár az itthon termesztett csülleng-indigót (*Isatis tinctoria*) is széles körben alkalmazták.

*

Hogy Magyarországra milyen nagy mértékben hoztak be indigoferából készült indigót, azt az alábbi töredék-statisztika is igazolja.⁶

Indigót hoztak Ausztriából Magyarországra:

1767-ben 27787 frt értékben
1768-ban 25679 frt értékben
1769-ben 22137 frt értékben
1770-ben 28699 frt értékben
1771-ben 40615 frt értékben
1772-ben 47821 frt értékben
1773-ban 52203 frt értékben
1774-ben 59477 frt értékben
1775-ben 38625 frt értékben
1778–79-ben 110964 frt értékben.⁷

Ennek a tíz évnek az adatsora éppen elegendő annak igazolására, hogy az indigóbehozatal – mint mindenütt –, így nálunk is állandóan emelkedett.

De ide iktathatok egy másik töredék-statisztikát is, amely Erdélyre vonatkozik. Eszerint 1701-ben Erdélybe 6 mázsa és 9 font jóminőségű, és 7 3/4 mázsa és 775 font silányabb minőségű indigót vittek be.

*

Az 1711-i szatmári béke megkötésével Magyarország gazdasági életében új irányzat volt észlelhető.⁸ A bécsi udvar mindent elkövetett, hogy az országot gyarmattá süllyessze, ahol az osztrák iparosok olcsón vásárolhatják meg nyersanyagukat, hogy feldolgozva jó drágán adják el. Hatalmas kiviteli vámot vetettek ki terményeinkre, úgyhogy a kivitel majdnem lehetetlenné vált, és az is csak osztrák kézen át történhetett. A magyar rendek tiltakoztak ugyan, de ígéretnél egyebet az udvar nem adott. Nem változott meg a helyzet Mária Terézia uralkodása alatt sem. A hivatalos udvari körök az uralkodónőt meggyőzték arról, hogy Magyarország mezőgazdasági állam, iparra nincs szüksége, s ő ezt a felfogást minden tekintetben magáévá tette. Mivel az osztrák ipar számára sok nyersanyag kellett, és Magyarországon sok kihasználatlanul álló terület volt, érthető, hogy a bécsi udvar kezdeményezésére a királynő sok olyan kísérletet indított el hazánkban, amely az ország mezőgazdasági viszonyait volt hivatva javítani. Ilyen kísérlet volt az indigofera termesztése is, amellyel a külföldről behozott indigókék festéket akarták helyettesíteni.

1764-ben Mária Terézia királynénak egy emlékiratot nyújtott be Wall lovag, spanyol nemes, amelyben részletesen megindokolja az indigofera-termesztés szükségességét. Wall lovag beadványában személyéről csak annyit említ, hogy közeli rokona Don Ricardo Wallnak, a spanyol király első miniszterének és államtitkárának. Mint birtokos, értett a mezőgazdasághoz, és sokat foglalkozott növényhonosítással. Spanyol birtokait azonban elkobozták, mert vallást változtatott, s ezután került Amerikába, ahol ültetvényes lett és

⁶ Országos Levéltár. 1762. Hung. Cam. 17.

⁷ Eckhardt Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp., 1922. p. 313.

⁸ Századok, 1885. p. 386.

rabszolgákkal dolgoztatott. Úgy látszik egyenesen Amerikából került Bécsbe, ahol jobb napokat remélt.

Emlékiratában mindenek előtt rámutatott arra, hogy milyen nagy vesztesége van a Monarchiának abból, hogy olyan sok indigót kénytelenek importálni a kékfestők. Ezt az indigószükségletet ő 2 millió fontra, és az indigó fontját 5 frt-ra véve, értékét 10 millió fontra becsülte. 10 millió fonttal adózott tehát – úgymond – a Monarchia külföldnek, főként Angliának, Franciaországnak és Spanyolországnak, mert az osztrák kereskedők szerinte innét vásárolják az indigót.

Ő maga örömmel állana a királynő rendelkezésére és hajlandó a növény honosítását személyesen átvenni – szerény ellenszolgáltatás fejében –, de kéri a királynőt, ajánlatáról avatatlanak ne adjon közlést, maradjon ez – amennyire lehetséges – titok, mert ha az említett államok követői megtudják, lehetetlené teszik az Indigofera-mag beszerzését.

A királyné a sok helytelen megfigyelésen alapuló beadványt mégis figyelemre méltatta és Wall lovagot, aki a bécsi spanyol követ házában lakott, kihallgatáson is fogadta. Nagyon meg lehetett elégedve, mert utasította Nenny bárót, kabinetirodai titkárt, hogy lépjen érintkezésbe Perlas gróffal, a Bánság kormányzójával. Nenny báró 1764-ben valóban el is küldte levelét Perlas grófnak, és a királyné nevében utasította, hogy tegye meg az előkészületet az indigó termesztésre. Perlas gróf válaszában kifejtette, hogy indigótermesztéssel a Bánságban még akkor foglalkoztak, amikor Kolowrat gróf elnöklete alatt tárgyalt a Bánságban a „neoaquistica commissio”. Bejelentette azt is, hogy utána fog járni, miért maradt abba termesztése, s erről jelentést tesz. Ám a jelentés nem érkezett meg.

*

Ezután Lieblein Kristóf Konrád gyógyszerész kezébe került az indigótermesztés ügye. Ő vállalkozott arra, hogy a festőműhelyeket – főként az osztrák műhelyeket – olcsó, valódi indigóval látja el, és kioktatja őket miként kell azzal dolgozniuk. Miután tanúságot tett arról, hogy indigóval festeni tud, Chotek gróf előterjesztette kinevezését Mária Teréziának, aki valóban ki is nevezte „k. k. Färberey und Plantage-Direktor”-nak,⁹ évi 800 frt fizetéssel, ígervén azt, hogy ha az indigofera meghonosítása sikerül, fizetésjavításra is számíthat. Ezt azonban csak 1787-ben érte meg, akkor 1000 frt lett a fizetése.

Hogy ki volt ez a Lieblein Kristóf, biztosan nem állapítható meg, mert bár a helytartótanácsnál sok jelentése és beadványa fekszik, életéről nem adnak felvilágosítást.

Úgy látszik, magyar születésű német, aki egy ideig „k. k. Feldapotecker” is volt. Jó kézügyességű gyógyszerész lehetett, mert hivatalból őt rendelték ki a mehádiai ásványvizek elemzéséhez, de ő vizsgálta meg a temesvári kutak vizét is. Itt tartózkodásakor maláriát kapott. Mária Terézia rendelete értelmében olyan földet kívánhatott a Bánságban, amilyet akart.

Az első kísérletek 1767-ben Apatinban kezdődtek.¹⁰ A kapott indigómagvakat az előre elkészített talajon elvetette.¹¹ A kísérletek azonban balul sikerültek: az indigópalántát nem ismerték a munkások, s a fiatal hajtásokat gaznak nézvé, nagy részét kigyomlázták. Csak mintegy húsz palánta maradt meg, s ebből az eredményre következtetni nem tudtak. A második esztendő szintén nem sikerült. A palánták részben kiszáradtak, részben elrohadtak. De ekkor már a gazdasági tanács elnökének, Chotek grófnak a földjein is kísérleteztek, de itt sem vált be. Folytak még kísérletek Aradon, Belyén, Magyaróváron és Ó-Budán, de szintén sikertelenül.

⁹ Országos Levéltár. Oecon. Publ. 1787. fons 32.

¹⁰ Századok, 1929. p. 384.

¹¹ Országos Levéltár. Exp. camer. 1767. Mai. Praef. Acad. 2.

Lieblein azonban nem az az ember volt, aki elveszti kedvét az első sikertelenség láttán. Egyelőre megelégedett más növények termesztésével, mint a gyapottal, a dohánnyal, a krap-gyökérrel, a szafllorral és másokkal.

1786-ban újra kérte a helytartótanácsot, hogy engedélyezze az indigótermesztést. Az engedélyt meg is kapta. A kísérleti telepet Temesvár körül, Szentandrásen rendezte be, mert a Bánságot az indigónövény ültetésére nem tartotta alkalmasnak. Itt tavasszal hidegek az éjjelek, és ettől a palánta sokat szenved. Temesvár – úgymond – mélyebben fekszik, alkalmasabb lesz a növény termesztésére. A helytartótanács Indiából hozatott 'Anilkraut' magvakat, s ezeket rendelkezésére bocsátotta. Lieblein nagy reményekkel fogott a termesztéshez és jelentette, hogy az első kísérletek kielégítő eredménnyel végződtek. Egyben felveti azt a gondolatot is, hogy Görz-grófságban, amely meglehetősen délen fekszik, az udvarnak kellene egy indigoferamag-termesztő állomást berendezni. Itt – úgy véli – valószínűleg jól megterem, mert az olajfa is szépen díszlik. Ebből a tervéből egyelőre nem lett semmi. A helytartótanács támogatta ugyan Liebleint a termesztésben, de mégis valóságos harcot kellett folytatnia, hogy egy kertészt engedélyezzenek részére.¹²

A vérmes remények azonban sehogy sem teljesedtek be. Ennek ellenére az udvar utasította a helytartótanácsot, hogy a kísérleteket folytassák, főként a Bánságban és Pécsen. Az utóbbi helyen ugyanis egy új termesztő jelentkezett: Kovácsics János Ferenc. Kovácsics a pécsi kamarai adminisztrációnak volt az adjunktusa, s nagy mezőgazdasági ismerettel rendelkezett. Kérését a pécsi kamara hivatalosan terjesztette fel a helytartótanácshoz, s onnan továbbították Bécsbe az udvarhoz. A határozat csakhamar visszaérkezett: Lieblein adjon Kovácsicsnak indigofera-magvakat, fogjon munkához és azokat a tapasztalatokat, amelyeket szerezni fog, adja át másoknak, hogy mások is eltanulják.

1786. május 15-én megindult Pécsen az első indigofera-ültetés, Mestrovics szenátor kertjében. Kovácsics hihetetlen gonddal és körültekintéssel indította meg a termesztést. Mindenről aprólékos naplót vezetett, amely ma is megtalálható az Országos Levéltárban. Nap-nap után jegyezte mindazt, amit a termesztés alatt észlelt, a vele kapcsolatos kiadásokkal együtt. Október 31-én befejezte az első termesztési időszakot. Most kiválasztotta belőle az indigót, mégpedig tökéletesen úgy, amint Indiában szokás. A learatott növényeket vízbe tették és erjesztették. Az indicán bomlott indigófehéret adott, amely a levegő oxigénjével indigókékké alakult, s ez mint iszap gyűlt egybe. Ezt az iszapot zsákba szűrte.

Körülbelül 17 font indigót választott ki, amelyet felküldött véleményadás végett az udvarnak, egy rajzzal együtt, amely egy fiatal, kertjében termelt indigoferát örökít meg. Az indigót véleményezésre szakértőknek adták át, a vélemény azonban nem volt kielégítő. E szerint a beküldött indigó nem mutatott hasonlóságot az indiai származású indigóval. Ennek a szakértők szerint két oka lehet: vagy az ország földje alkalmatlan a termesztésre, vagy az indigó-kiválasztás volt helytelen. De azért az udvar elismeréssel adózott. Utasította a helytartótanácsot, hogy Kovácsics részére dícsérő oklevelet állítson ki – ezzel jutalmazták szorgalmas munkáját. Egyben elhatározták, hogy a kísérleteket folytatják, s a felügyelettel továbbra is Liebleint bízzák meg.

A kísérletek tehát tovább folytak. 1787-ben Lieblein maga is leutazott Pécsre, hogy Kovácsicsot tovább oktassa, mert a felsőbb utasítás szerint egyelőre a magtermesztésre kell a fő súlyt helyezni. Mikor Lieblein meglátogatta, az indigofera-ültetvények 1 láb magasra nőttek, s csak 5 db érte el a két lábat (1 láb = 0,31608 m). De a termesztési kísérletek nem sikerültek, az eredmény újra gyenge lett. Ajánlja Kovácsics, hogy a festék kitermelése bízassék Liebleinre, akinek nagyobb kémiai tudása van mint neki. A hazai indigóból az utasítás értelmében küldtek Soro grófnak, a temesvári vár parancsnokának is, hogy a festék minőségét katonapozstón próbáltassa ki. Soro gróf az eredménnyel nem volt megelégedve.

¹² Országos Levéltár. Oecon. Publ. 1789. fons 44.

Most már Lieblein is elkeseredett. Harminc évig szolgálta az államot, annak jó részét növényhonosítással töltötte el, sok eredményt ért el, de sok terve meddő maradt. Maláriája kiújult, úgyhogy a királyhoz intézett kérvényében felmentését kérte. A felmentést megkapta, s a helytartótanács utasította, hogy a kísérleti telepet adja át „Freyherr von Diesdeaux”-nak, aki a bánsági selyemtermelés vezetője volt, így lett most „Plantage Inspektor”. Ezzel egyidőben félbemaradtak a magyarországi indigofera kísérletek.

De azért a bécsi udvar nem adta fel teljesen a termesztési kísérleteket. 1822-ben Dalmáciában próbálkozott még, s ott ebben az évben kb. 50 font indigót termelt, amelyet Bécsbe küldtek vizsgálatra.

A kimondottan tropikus növény meghonosítása és ezzel együtt a természetes indigógyártás a 18. század végén nem sikerült hazánkban, de a további kísérletezés is feleslegesnek bizonyult, mert a 19. század végén megjelent a piacon a mesterséges indigó.